

Landsforvisningen af en radikal livlæge - Struensees morfar ved Christian VI's hof

Den babelske ørken

Af Frederik Stjernfelt

BRÆNDTE BØGER

Johann Samuel Carls hårde angreb på kristenhedens aktuelle tilstand i 1740 blev så vidt vi ved ikke brændt - ikke offentligt, i hvert fald. Men teksten forsvandt alligevel fra den bog, som den stod i - afstraffelse af bogtrykkeren var i dette tilfælde tilstrækkeligt.

Struensee var ikke den første i familien, der blev livlæge for den danske konge. Hans morfar Johann Samuel Carl var født i 1677 og allerede en moden mand, da han blev tilkaldt som læge til Christian VI's hof i 1735, i første omgang på grund af dronningens forskellige skavanker. Carl havde imidlertid held til også at kurere kongens tilbagevendende feberanfald og blev derfor hyret som hans livlæge. Carl havde et stærkt ry for sin lægekunst, men et nærmere kig på hans lange karriere ville vise, at han også havde andre talenter og interesser. De skulle efterhånden bringe ham i modsætning til hans kongelige velyndere.

Som læge var han discipel af G.E. Stahl og hans såkaldte "animisme" - den ide, at sjælen havde samme form som kroppen og udgjorde en styrende instans for kroppens mekaniske og kemiske processer. Sygdomme havde deres rod i den rationelle sjæl, der var ansvarlig for blodcirkulation og bevægelse. Stahl var således i en vis forstand en af psykosomatikkens foregangsmænd. Man kunne påvirke sygdomme ved at influere på sjælens funktioner via en lang række præparater, bl.a. bræk- og afføringsmidler, der skulle øge vædskecirkulationen. Især mineralvand mente Carl - i modsætning til Stahl - havde stærke kurative egenskaber, der kunne anvendes mod mange lidelser. Carl synes at have radikaliseret Stahls doktrin til en gennemgribende mysticisme, der stod i forbindelse med den stadig mere radikale pietisme, han også havde tilfælles med Stahl. Allerede kort efter 1700 havde Carl grundlagt "philadelphiske" (broderkærlige) selskaber i pietistisk ånd, inspireret af engelske mystikere, og stod i forbindelse med den kontroversielle, omvandrende profet Johann Rosenbach - hvorfor han blev smidt ud af det lutherske Württemberg. Han fik forbindelse med forskellige små pietistiske hoffer, og i 1728 blev han livlæge hos fyrst Wittgenstein i Berleburg, der samlede radikale pietister og fritænkere om sig. Her mødte Carl alkymisten Dippel, der havde fået husly i Berleburg efter sine syv års fængsel på Bornholm, og de to udgav sammen under pseudonymet "Christianus Democritus" (den kristne Demokrit) tidsskriftet *Geistliche Fama* (Åndelig Rapport), der i 1730'erne blev den philadelphiske bevægelses centrale organ, også blandt de udvandrede pietister i Nordamerika.

Carl var således langt fra kun læge - snarere stod hans særlige opfattelse af medicinens sjælelige væsen i intim forbindelse med dyrkelsen af det indre liv i hans radikale pietisme - og med en radikal kritik af de aktuelle kristne stater, deres kirker og politik. I Danmark fik han en vigtig rolle i omorganiseringen af lægeuddannelsen, men hans medicinske opdrag hindrede ham ikke i samtidig at fortsætte sin radikalpietistiske skribentvirksomhed, der rasede over både statskirke og stat. I 1740 udgav han første bind af en stor medicinsk traktat "Medicina Aulica" (Hof-Medicin), som skulle udstikke særlige

diæter for at føre store og fornemme folk væk fra denne verdens herligheder og vellyst og henimod det rette naturlige liv i overensstemmelse med Guds vilje. Bogen havde, måske lidt overraskende, et politisk appendix med titlen „Neüe Klagen Mosis über des zweiten Israels Policy-Gesetze“, Moses' nye klager over det andet Israels statslove – det andet Israel er kristenheden. Det er en hamber og omsiggribende kulturkritik, Carl udsætter de kristne stater for i det lille skrift.

Kristendommen er forfalden, skaden er ubetvivlelig og uhelbredelig - og det i samtlige tre stænder, "Wehr-, Lehr- und Nehrstand", altså i hær/stat, academia og erhvervene. Hvad angår militæret, så havde Kristus afvist enhver hær med sine kærligheds- og lidelsesbud - og på trods af det, siger Carl, "... er kristenfolk, selv de reneste religions- og blodsbeslægtede, optændt i en bestandig ild af hads-krigs-foragt imod hinanden", selv i fredstid er jorden fordærvet og store skarer af soldater står rede overalt. I retten står det ikke bedre til - Kristus havde afstået fra at dømmes, men nu myrder kirken "... på det grusomste de blot overilede og forbitrede, ja forfejlede og forvirrede mennesker. I en arme synders blodbad vil de nøjeregnende dommere vise deres retfærdighed ..." I de kristne stater er det til gengæld let for både fyrster og præster at finde påskud for at synde: "Når således de største laster, frådseri, druk, falskhed, utugt, gerrighed, slaveri osv. blot udøves med ærbar *politesse*, så sidder vogterne gerne selv med i spillet ..." Men lige så mildt sværdet bruges over for sådanne synder, lige så hårdt går det for sig over for kættere: "Oh! hvilke grusomheder forøver kristendommen til alle tider gennem forfølgelse af sekter, lige indtil hele landes ødelæggelse ..." - man fornemmer, at Carl selv havde mærket landsforvisningsstraffen for sine synspunkter. Hans kritik er også social. I bondehytterne finder man flere børn ramt af elendighed, fattigdom, nød, kummer og klage i de kristne konger og fyrsters riger end i hedenske lande. Skulle man have lidt korn til overs fra overherren, så tager præsterne det, og har man et par sønner, bliver de taget til soldater. Også byerne er fulde af klage, men der er ingen statslig ordening til at skaffe brød. Gejstlighedens "elendige ugentlige råberi og kvartalsvise håndtering af ceremonier er en gru for himmel og jord". Deres fede indtægter, dovne liv og høje husførelse er en skamplet på Kristi og hans tjeneres liv og lære. Helvedes lyster bliver vilde og dyriske i jagtens grusomheder, der gør hofmænd helt uskikket til et mildt og dydigt liv. Jordens frugter forvandles til brændevin i stedet for til næring og giver menneskene en helvedesbrand i sjæl og legeme. Tobakkens turbulente dunst fører forstand og vilje til fordærv og forvirring og ødelægger det blide, stille, rolige dyds- og visdomsliv. Det bør bekæmpes af statslig lovgivning, så at det øvre kan indvirke på det nedre og dette igen på det øvre, så Guds skabelsesorden kan fuldbringes i alt. Carls statskritik breder sig som man ser til en generel kulturkritik med basis i en mystisk kosmologi, der skal genoprette skabelsens forbindelse mellem makro- og mikrokosmos.

Den næste stand, lærestanden, foregiver at stå over værnestanden, og det gælder, som Carl spydigt siger, også hvad angår fordærv. Han tager universitetets fakulteter eet for eet og begynder med det øverste, teologien: "... den første og bedste frugt af et sådant præstedømme er at strides i bitterhed over bogstaver og selvtilfredse spørgsmål for at sætte alt op mod hinanden, og så i den efterfølgende fredsslutning med tomme prædikener og ceremoni-larm at holde fårene væk fra den væsentlige eng, nemlig det indre sande åndsliv." Alt hvad der forsøger at henvise til denne sandhed bliver afvist af teologerne som fanatisme. Men hvis Kristi indre liv og ild forvises, hvad er der så tilbage andet end en skal? Alt hvad præsterne gør er at prædike og uddele sakramenter - de er blot hyklere, der omformer gudsriget til ydre gebærder.

Heller ikke det juridiske fakultets tilstand finder nåde for Carls analyse: en klog bonde kan på een time afgøre en sag bedre end hundrede jurister i en hundredårig proces.

På Carls eget felt, medicinen, ser han læger indføre vellyst og uorden blot for at have påskud til at kurere dem igen. Carls egen lægekunst med dens henvisning til sjælens naturlige tilstand afvises af hans medicinske kolleger: "For på mindste måde at anbefale naturens orden anses for bondsk." Så anvender man hellere guld tinkturer og andre modebestemte nye præparater, der afløser hinanden - et lille hip til Carls gamle kollega Dippel, blandt hvis præparater guld tinkturen var berømt.

I det filosofiske fakultet er der stridende teorier - det er blot et teater af forskellige masker og tomme fantasibilleder, fx den aktuelle mode med at tænke i matematiske beviser - men snart vil en ny Harlekin vise sig med en anden teori.

Når Carl kigger på nærestanden, erhvervene, så finder han igen mere armod i kristne lande, der forfalder til kræmmeri og skubber indbyggerne i armene på jøderne, som det antisemitisk hedder. Man indfører fremmede varer og kunster og undertrykker dermed det hjemlige og traditionsgivne - og libertinage går i fuld svang. Man efterber de rige og de største til man selv går bankerot - sådan bliver de kristne stater Babel efterhånden til en ørken. Fattigskoler og forsorg er forsømt og de syge ligger uoplejet hen.

Konklusionen samler det hele i et grelt apokalyptisk lys: "Babel er blevet et hjemsted for alle urene, giftige, rådne ånder, fugle og orm." - I har gjort mit hus til en mordergrube. Af de tre stænder er alt dette primært lærestandens skyld, for det er dens ideer der former samfundet. Det er reelt teologerne, der er ondets rod. Kuren er at vågne op, skue sandheden og ile efter nådens lys gennem ørkenen: "Det er opvågningsens og travlhedsens tid."

I forhold til sin radikale pietist-kollega Dippels angreb på lutheranerne er Carl langt mere politisk. Det er ikke kun et spørgsmål om at afskaffe teologiske systemer og nå et fromt indre liv, det er også et spørgsmål om "Policey-Gesetze", om fundamentalt at ændre samfund og lovgivning, lige fra militær, kirke, ret, universitet, fattigvæsen og til spiritus og tobak, og Carl ville have frydet sig over vore dages rygelovgivning. Der er en djærv populisme i Carls angreb på statslige og kirkelige eliter, hvor bønders sunde fornuft og tradition kan påkaldes som modgift. I 1740 var en sådan offentlig, detaljeret samfundskritik helt uhørt, og det virker som om Carl håbede at kunne gå under radaren ved at publicere sine omvæltende teser som appendix til en lægevidenskabelig traktat.

Det er derfor ikke mærkeligt, at det var dette skrift, der for alvor bragte Carl i uføre. Christian VI advarede sin livlæge, men han fortsatte ufortrødent året efter med en ny runde politiske klagesange skåret over samme læst, "Neue Klag-Lieder Jeremiaë", udgivet hos Carls gamle velyndere i Berleburg. Det blev for radikalt selv for den fromme pietist Christian VI, og han og præsteskabet ville ikke lade det passere. Den pietistiske konge havde i 1737 udnævnt et nyt kontrolorgan med det malabariske navn Generalkirkeinspektionskollegiet - med en dobbelt agenda: at hindre de ortodokse lutheranere i at spænde ben for pietismen på den ene side, men samtidig at hindre de radikale pietister i at udfolde sig udenfor - og imod - statskirken, på den anden side. Den pietistiske hofprædikant Johannes Bartholomäus Bluhme fik en central rolle i det ny kollegium, og han blev en vigtig kraft i kampen mod de radikale pietister, således med "Konventikelplakaten", der i 1741 forbød private bibellæsningsmøder uden for kirken - de radikales foretrukne organiseringsform. At der sideløbende blev slået ned på Dr. Carl for hans "klagesange" var således udtryk for et internt opgør i pietismen: mellem den kongeligt protekterede statspietisme på den ene side, og "vild" pietisme uden for kirken på den anden.

Den danske historiker Hans Gram gengiver sagen i et brev den 21. maj 1741 til grev Chr. Rantzau: „Den anden stakkels Bog [den første var Niels Klim], som Præsterne i forgangen Aar fik Hævn over og styrede deres Harme paa, som dog gik ud ikke over Auctor Dr. Carl (...) men over dens Forlægger Jonas Korte i Altona; den er nu paany udkommen med en ny Titel, dog foruden den saa stærkt paaankede Hale, nemlig den Epistel til Prof. Scheid, kaldet Mosis Klage.“ Man straffede altså forlæggeren, den berømte rejsebogsforfatter Jonas Korte, snarere end forfatteren. Oplaget blev antagelig konfiskeret og destrueret, og Korte måtte efterfølgende genudgive Carls traktat uden den politisk-pietistiske raptus bag i bogen. Kongen redegjorde selv for, hvordan det var Carls skrifter, der førte til, at han måtte afskediges: „Jeg har havt al mulig Taalmodighed med den gode ærlige Mand, men han kan ikke lade sit Skrivers fare, og han skriver saadanne underlige Bøger, som jeg ikke godt kan tillade ham at udgive, fordi han hedder Livmedikus hos mig. Første Gang han lod en Traktat komme i Trykken, lod jeg ham straks advare. Men hvor daarlig han har rettet sig efter denne Advarsel, kan De se af den sidste hermed følgende Traktat med Titlen „Neue Klagen Jeremia“. Jeg veed ikke, hvad Nytte han er til; thi Medicin giver han ingen af dem, der klage sig hos ham. Han nyder sin Løn 2000 Rdl. aarlig, og gør til Tak ikke andet end udraabe og nedsætte Landet her. Jeg kunde nok selv hjælpe mig af med ham, men da han er en gammel Mand, vilde jeg dog gerne, at han skulde komme bort paa saadan en Maade, at det ikke gjorde for megen Opsigt.“ Selv om kongens begejstring for Carls lægekunst efterhånden er kølnet noget, mærker man næsten kongens ærgrelse over at skulle føje præstesketet og kaste sin læge på porten.

Johann Samuel Carl blev forvist fra hof og land i 1742, men under betydelig mildere betingelser end da hans ven Dippel kom i konflikt med den danske krone tyve år forinden med en livstidsdom som resultat. Kongen havde godhed for sin gamle læge, der til og med fik tildelt 500 rigsdalers årlig pension under forvisningen. Carl tog tilbage til sin svigersøn Adam Struensee i Halle, hvor han helligede sig opdragelsen af sit lille barnebarn Johann Friedrich Struensee, der femogtyve år senere skulle gentage hans kaldelse som livlæge til det danske hof med anderledes dramatiske konsekvenser.

Johann Samuel Carl "Medicina Aulica. In einigen nöthigen vorkommenden Betrachtungen, Vorstellungen und Aufschlügen betreffend die Gesundheits-Sorge", 1740

Jacob Mchangama og Frederik Stjernfelt "MEN - ytringsfrihedens historie i Danmark", Gyldendal 2016

Julius Petersen "DEN DANSKE LÆGEVIDENSKAB 1700-1750 MED UDSIGTER OVER DE INDVIRKENDE HOVEDSTRØMNINGER I UDLANDETS SAMTIDIGE LÆGEVIDENSKAB", Gyldendal 1893